

MANUALS D'OBSTETRÍCIA I GINECOLOGIA EN LA BIBLIOTECA DEL COL·LEGI OFICIAL D'INFERMERIA DE BALEARS (1833-1930). CONTINGUT I DISCURS¹

Gloria Gallego Caminero (1); Eva Canaleta i Safont (2); Margalida Miró Bonet (1); Pilar Ferrer de Sant Jordi Montaner (1)

(1) Departament d'Infermeria i Fisioteràpia. Universitat de les Illes Balears; (2) Departament d'Història i Teoria de les Arts. Universitat de les Illes Balears.

Paraules clau: *manuals llevadores, coneixements obstètrics, Mallorca, segle XIX i principis del XX.*

Obstetric and gynaecological handbooks in the library of the Official Nursing College in the Balearic Islands (1833-1930).

Summary: *The aim of the communication is to analyse the scientific content and underlying discourse of a complete collection of handbooks that was available to Majorcan midwives in the period 1833-1930. This literature is the fruit of both the knowledge available and the European socio-cultural context at the time when the works were written. Their contents, the way in which they were focused and the underlying ideology, are good examples of how obstetric-gynaecological science and also the social collective imagery of the period began to be constructed.*

Key words: *Midwife's handbooks, obstetric knowledge, Majorca, Nineteenth Century, early Twentieth Century.*

Introducció

L'interès de la historiografia espanyola per la història de les llevadores —que, com assenyalava Teresa Ortiz Gómez (1996), era escàs abans del 1991—, ha anat en augment, de manera que avui es coneix la història de l'assistència al part espanyola pel que fa referència tant a la normativa que va regular l'ensenyament i l'exercici professional (i els subsegüents

1. Aquest treball s'inclou en el marc del projecte de Moll, Salas, Fullana, Gallego: «La acción de la Administración y de la Iglesia en el proceso de dotación de servicios públicos en España (1845-1930). Un análisis regional», *Plan Nacional I+D+I 1998-2000*. BHA 2002 03783.

conflictes interprofessionals), com pel que fa referència als textos escrits per o per a les llevadores, i que aporten informació indirecta sobre la seva pràctica assistencial. A pesar d'això, resulta encara insuficient la producció historiogràfica que analitza els aspectes més directes o informals de la història d'aquesta professió, especialment els que fan referència a l'assistència al part no regulada i als exemples locals. En el cas de les Illes Balears, són gairebé inexistentes les publicacions que tracten la història dels practicants, llevadores o infermeres. El propòsit d'aquest treball, que és part d'un altre més ampli, és saber el tipus de coneixements científics a què van poder tenir accés les comares mallorquines en el període estudiat, i els discursos subjacents al contingut científic obstetricoginecològic que es pretenia transmetre en els textos d'instrucció.

De comares a infermeres obstetricoginecològiques

Les comares professionals d'avui són hereves d'una tradició que prové de la col·laboració entre dones en l'embaràs, part i puerperi. Es pot suposar que, en els seus orígens i per repetició, aquestes dones van anar acumulant sabers teòrics i pràctics que les van dur a especialitzar-se. Aquest rol professional tan antic no és altre que el que avui desenvolupen en alguns països les llevadores tradicionals, que realitzen la seva funció sense posseir estudis reglats. L'aprenentatge d'aquestes comares empíriques es basava en la tradició transmesa oralment d'experta a aprenent (García *et al.*, 1994a: 13-33) i en l'assaig i l'error que provenia de la mateixa pràctica assistencial. A Europa, en el segle XVIII, aquestes comares, apreciades i reconegudes socialment, entren en conflicte amb els cirurgians llevadors i amb la professió mèdica; una pugna que va dur a la regulació de la pràctica professional i a la medicalització de l'acte de parir, i que va culminar a mitjan segle XX, quan a més el part s'hospitalitza. De fet, des de finals del segle XV fins a l'actualitat s'ha tractat de regular la formació de les comares per la seva repercussió en la salut dels nounats i parides, de manera que s'han establert diferents proves d'acreditació o plans de formació (Valle, 1998: 61-67).

Metodologia

Per a la present investigació, es van identificar els manuals en castellà —no en va aparèixer cap en català— disponibles a les biblioteques públiques i en les privades dels col·legis de medicina i d'infermeria de Palma de Mallorca. Per comprovar la circulació d'aquests textos en el context espanyol es van comparar els fons amb els de la biblioteca del CSIC. A partir d'aquest treball de camp es va procedir a una doble anàlisi de contingut i discurs amb metodologia qualitativa. Per a això es va dissenyar una fitxa amb categories en què situar de manera ordenada les troballes (Minayo, 2002: 239-269). Finalment els textos es van analitzar relacionant variables psicosocials, de context i de procés de producció de missatge. D'aquesta forma es van poder treballar autors, filiació i procedència, dates de producció, destinataris, fonts citades, continguts emesos o omesos, tipus de coneixements científics, adequació al coneixement disponible en l'època que van ser produïts, etc. Aquesta tasca ens va permetre pronunciar-nos sobre el contingut científic de la col·lecció de ma-

nera global. Per a l'anàlisi de discurs es va crear una base de dades textuals i es van descriure, etiquetar i relacionar conceptes i proposicions. Per a la comunicació, es van seleccionar aquelles categories que aportaven una visió breu, exemplar, comparada i conjunta de la col·lecció; així s'ha treballat la manera com els autors (homes i metges) s'imaginaven a si mateixos i com concebien les persones ateses (dones). Finalment, es va procedir a una triangulació de resultats, de manera que aquests van ser contrastats per almenys tres investigadores de forma independent. Això ens va dur a elaborar una visió conjunta interdisciplinària des de perspectives variades (història, antropologia, infermeria obstetricoginecològica i psicologia).

Resultats

Les obres analitzades (onze publicacions, taula 1), actualment a la Biblioteca del Col·legi d'Infermeria de Palma, provenen dels fons dels antics col·legis de practicants i comares. Aquesta biblioteca reuneix la col·lecció més completa conservada a l'illa sobre aquest tema, la qual cosa permet seguir l'evolució d'aquest tipus de literatura durant gairebé cent anys. Tots els textos van ser escrits per homes, metges, llevadors o cirurgians tocòlegs, professors o acadèmics, i amb intenció didàctica manifesta. Quatre són originals en castellà; tres, traduccions de l'alemany, i els quatre restants, del francès. Tres (Monlau, 1833; Philippeau, 1902; Cubells, 1927) es van redactar pensant en les comares i la resta en estudiants de medicina o metges. Quant a la disponibilitat d'aquests textos en fons nacionals, quatre consten en el catàleg de fons del CSIC (Monlau, 1833; Auvard, 1894; Philippeau, 1902; Bum, 1902) i falta en la col·lecció del Col·legi d'Infermeria de Balears el *Manual del arte de obstetricia, para uso de matronas* (1866), d'Alonso, que sí que figura en la col·lecció del CSIC i que va ser escrita per atendre a la reglamentació sobre instrucció de comares del 1861 (García Martínez, 1994b: 45-51).

L'obra més antiga és la de Pere Felip Monlau y Roca, que la publica amb vint-i-sis anys, un any abans del seu nomenament com a catedràtic de la Universitat de Barcelona i ja com a metge de Sanitat Militar (Monlau i Sala, José, 1864). Scanzoni (amb dos textos) era professor de parts en la prestigiosa Universitat Bavaresa Julius Maximilian de Würzburg, metge de la cort a Baviera i llevador de l'emperadriu de Rússia. Francisco Alonso, ja considerat en la historiografia de la infermeria (García Martínez, 1994b: 45-51), era professor del Col·legi de Cirurgia, de la Facultat de Medicina de Madrid i metge de la cort. Rogelio Casas era professor clínic de la Facultat de Medicina de Madrid. Auvard i Lemeland eren llevadors dels hospitals de París. Farabeuf i Varnier, també a París, eren tocòlegs i professors de la Clínica d'Obstetrícia de la Facultat i molt citats pels autors posteriors. Philippeau era redactor de premsa mèdica, mentre que Bum, autor d'un ampli tractat, era professor i director de la Clínica Ginecològica de la Universitat de Berlín. Finalment, d'Arturo Cubells Blasco, autor d'altres textos medicoquirúrgics, no s'han aconseguit recaptar altres dades que les d'haver estudiat a la Facultat de València i pertànyer al Cos de Sanitat Militar. Alguns d'aquests autors comparteixen la filiació militar i l'atenció a les senyores de la cort. Això últim és un aspecte que cal destacar, ja que en el procés de la medicalització del part en les classes populars, que es va produir des del segle XVIII, va influir la imitació dels models socials derivats de la monarquia.

Any de publicació	Manual
1833	MONLAU, Pedro Felipe, <i>Elementos de obstetricia</i> , Barcelona, Imp. J. Verdaguer. [22,5 × 13,5 cm; 816 p.]
1860	SCANZONI, F. W., <i>Tratado elemental y práctico del arte de los partos</i> , Madrid, Librería Extranjera y Nacional, Científica y Literaria. [Original en alemany. 21,5 × 14 cm; 408 p., 111 fig.]
1862	ALONSO Y RUBIO, Francisco, <i>Clínica tocológica: Hechos de distocia: Desde el año 1848 a 1862</i> , Madrid, Imp. de Manuel de Rojas. [21,5 × 15 cm; 270 p.]
1862	SCANZONI, F. W., <i>Tratado práctico de las enfermedades de los órganos sexuales de la mujer</i> , Madrid, Carlos Bailly-Bailliere. [Original en alemany. 22 × 14 cm; 477 p., 44 fig.]
1872	CASAS DE BATISTA, Rogelio, <i>Tratado elemental de las enfermedades de la mujer y del niño</i> , 3a ed., Madrid, Librería de P. Calleja y Compañía Editores, 1843. [20 × 13,5 cm; 758 p.]
1902	PHILIPPEAU, AF., <i>Manual de obstetricia y de ginecología: Para uso de los prácticos y de las matronas</i> , Budapest, Imp. Buchsman. [Original en francès. 17,5 × 12 cm; 208 p.]
1894	AUVARD, A., <i>Terapeutica obstétrica</i> , Barcelona, Tipografía Ronsart y Cia. [Original en francès, 1893. 17,5 × 13 cm; 223 p., 82 fig.]
1906	FARABEUF, L. H.; VARNIER, Enrique, <i>Introducción al estudio clínico y a la práctica de los partos</i> , València, Pubul y Morales editores. [Original en francès. 28 × 20 cm; 480 p.; 362 fig.]
1902	BUMM, Ernesto, <i>Tratado completo de obstetricia</i> , 4a ed., Barcelona, Francisco Seix editor. [Original en alemany, 1902. 28,5 × 21 cm; 866 p., 602 gravats i 2 làmines fora de text]
1926	LEMELAND, J., <i>Obstetricia patológica</i> , Madrid, Editores Bailly-Bailliere SA. [Original en francès. 17,5 × 11,5 cm; 129 p.]
1927	CUBELLS BLASCO, Arturo, <i>Manual del practicante</i> , vol. III: <i>Compendio de obstetricia</i> , Barcelona, Pubul [22 × 14,5 cm; 424 p., 55 fig.]

Taula 1. Manuals obstetricoginecològics. Col·legi Oficial d'Infermeria de Balears. Palma. Fons en castellà des del 1833 fins al 1930.

Els textos estan afectats d'un tarannà romàntic i moralista propi de l'època, que va desapareixent progressivament i s'adequa a una concepció positivista. També es reflecteix el pas de la confiança en l'autoritat dels autors clàssics i moderns a la que anava proporcionant la mateixa clínica, de manera que cada vegada se cita menys. Igualment es modifica la visió integral de la persona cap a una altra completament biologicista, s'observa una evolució de l'autoconfiança dels autors d'acord amb la consolidació de l'especialitat, de manera que els primers parlen obertament i honestament de la seva inexperiència en coneixements o en clínica. Així, Alonso fa referència a la dificultat d'adquirir experiència en distòcia a la Maternitat de Madrid, «donde de los 50 ó 60 partos atendidos cada curso sólo uno, dos o ninguno son distócicos [...] son escasísimas las ocasiones en que se puede observar un caso de distocia, y

los medios terapéuticos i quirúrgicos que por su importancia reclame» (Alonso, 1862: ix). Ja en el segle XX, els autors són professors especialistes en centres que ostentaven l'hegemonia de la clínica tocològica i la docència en el moment. Els seus escrits permeten observar com va tenir lloc una reelaboració teòrica d'acord amb els nous avenços basats no només en l'observació clínica i en les necròpsies, sinó també en les visions microscòpiques i altres tècniques de laboratori. Per això són millors les descripcions anatòmiques que les fisiològiques. Es pot constatar l'evolució des de l'anatomia comparada, topogràfica o arquitectural² —Monlau (1833: 21), per exemple, en descriure la pelvis de la dona parla de la dels quadrúpedes³ i la del mico— fins a una anatomofisiologia més moderna. Els textos van des del vitalisme —Monlau (1833: 117-118) barreja, entre altres possibilitats que justifiquin l'encara inexplicable fecundació, la possibilitat d'«un aura seminales» —fins a la teoria cel·lular i a l'embriologia moderna —«la fusión de dos núcleos celulares sexualmente diferenciados» (Bunner, 1914: 49). També és evident l'evolució des d'un intervencionisme excessiu dels primers textos fins a l'abstencionisme terapèutic que propugna Bunner. La teoria ambientalista conviu amb la bacteriana, fins que aquesta última duu a extremar les condicions d'asèpsia en totes les intervencions.

El discurs subjacent denota un proteccionisme paternalista que menysprea la dona. Se la representa com un ésser bell, feble, malaltís, histèric i capritxós, en el qual no es pot confiar. També es denota una sublimació de la joventut (Monlau, 1833: 91):

La mujer con la menstruación se vuelve más tímida y reservada [...] sus ojos a la vez lánguidos, anuncian una mezcla de deseo, de temores y de ternura; las sensaciones que lo afectan y el íntimo sentimiento de su propia debilidad [...] el hechicero pudor que anima su rostro, y las seductivas gracias de su continente no tardan en descubrir en ella un poder que no sospechaba y que permite decir con razón que la nubilidad en el sexo hermoso, es la primavera de la vida y la estación de los placeres.

La joventut era breu. Lemeland considera velles les dones per parir a partir dels vint-i-cinc anys, «con parto más penoso y largo y con el útero fatigado y usado» (Lameland, 1926: 10). Per contra, el climateri no gaudeix d'una visió tan positiva, aspecte molt arrelat encara en la nostra societat (Monlau, 1833: 103):

[...] la edad crítica va señalada por la graduada desaparición de los atractivos de la pubertad, el cuello y las mejillas se marchitan; la piel se arruga, parece que vienen ancha, y se pierde su finura; un tinte amarillento reemplaza el encarnado

2. El corrent d'anatomia comparada de més importància a finals del segle XVIII va ser encapçalat per autors francesos, especialment pel grup que treballava en el Museu d'Història Natural de París fundat el 1793 per la Convenció Revolucionària. D'aquí els coneixements anatomofisiològics es van anar modificant fins al tractat de Carl Gegenbaur *Manual de anatomía humana* (1883), que substitueix la imatge estàtica o arquitectural de Vesalio, que continuava vigent, per una altra més dinàmica i evolutiva des de la doble coordenada de la seva procedència filogenètica i el seu desenvolupament embrionari (López Piñero, 2001, p. 138-142).

3. Els quadrúpedes apareixen a *L'escala de la natura* d'Aristòtil (primer tractat d'anatomia comparada) a l'esglaió més alt abans de l'home (López Piñero, 2001, p. 137).

rostro; y aquel colorido purpúreo que moraba en otro tiempo junto con la risa en los labios de rosa, es incesante ofuscado por un color cárdeno y aplomado; en una palabra todo indica que pasó el tiempo de los placeres, y que la mujer no debe contar ya más con las gracias específicas de su sexo.

En el discurs, les relacions de poder estan clarament establertes amb manifestació evident de la superioritat del metge home davant la llevadora dona o la dona pacient. Els metges es veuen a si mateixos com a éssers «llenos de conocimiento» (Auvard, 1844, prefaci), mentre que «el oficio de mujeres pudo elevarse a la dignidad de ciencia, cuando esta fue accessible al estudio y a la intervención del hombre» (Bunner, 1914: 1). En referir-se a l'embarassada es diu «la persona que vamos a gobernar» (Monlau, 1833: 47) i a qui no es concediran capritxos com el de tallar-se el cabell. Gairebé cent anys després Cubells continua recomanant «prestar atención a la parte moral de la mujer que se encuentra en estado de embarazo con el fin de dirigirla y modificarla de un modo favorable» (Cubells, 1927: 161). Cal ressenyar l'omissió de la figura del pare, que evidencia amb això com les qüestions relacionades amb el part vetades als mascles no pertanyien a l'esfera de la parella sinó a la femenina i familiar.

Discussió

Els manuals, com no podia ser d'una altra manera, són fruit del coneixement disponible i del context sociocultural europeu de l'època en la qual van ser escrits. L'anàlisi dels seus continguts, la manera d'enfocar-los i la ideologia subjacent són un bon exemple per il·lustrar com progressivament es va anar constituint no només la ciència obstetricoginecològica, sinó també l'imaginari social contemporani de la segona meitat del segle XIX i principis del segle XX. Els textos van progressar conforme es reelaborava la teoria científica, però van heretar, van sostenir i van contribuir a construir un imaginari col·lectiu que enaltia la figura de l'home metge i menyspreava la de la dona. Se sap, per la ubicació actual i la procedència d'alguns d'aquests manuals (dos dels quals estan signats per Catalina Homar, presidenta del Col·legi de Comares), que van ser estudiats o almenys consultats per les comares i practicants de l'època. Això ens permet suposar que en el moment de la professionalització de la seva ocupació, les comares es van interessar i van disposar de la ciència obstètrica oficial disponible. De les contínues referències a l'intrusisme de les comares tradicionals i de les denúncies que els van interposar, segons reflecteix la documentació col·legial (*Actes del Col·legi de Comares 1923-30*), sembla que les primeres comares oficials no van tenir una relació cordial amb aquest altre grup ocupacional, almenys al final de l'època estudiada. Aquest fet pressuposa que no hi va haver comunicació fluïda entre sabers tradicionals i coneixements formals ni entre assistents al part i comares, aspectes que de moment no s'han pogut constatar en el nostre mitjà. En aquest període, els coneixements i procediments de les comares tradicionals van ser menyspreats i marginats definitivament a Europa. Per a això es va disposar no només de la concurrència dels metges, que va ser essencial, sinó també dels desitjos de moltes embarassades i les seves famílies d'elegir, per major prestigi social, l'atenció obstètrica oferta pels metges. De la mateixa manera hi van contribuir les mateixes comares professionalitzades, que van veure amenaçat per les comares tradicionals l'estatus que

tant esforç els estava suposant adquirir, si atenem a la seva condició femenina i a l'època en la qual ens movem. Amb tot, en els primers textos estudiats hi ha constància que l'eficàcia dels coneixements tradicionals va ser reconeguda (i expropiada). Així, per exemple, referent a les propietats oxi tòciques del sègol banyut «parece que desde tiempo immemorial ha sido usado por algunas comadres de aldea para acelerar el parto», i en el seu ús per part dels metges, que van assajar repetidament per obtenir proves clíniques convincents de la seva eficàcia —«después de la tercera toma se sostuvieron [las contracciones] hasta la completa expulsión del feto, que no tardó en verificarse» (Monlau, 1833: 494-495). Els manuals estudiats van ser escrits per homes metges amb poder social (militars, metges de cort, catedràtics) per tractar dones que pel seu embaràs eren considerades «malaltes». Resten pendents per a estudis futurs altres consideracions que es deriven d'aquests manuals, com ara la concepció del cos de la dona i de la seva sexualitat, i del dolor.⁴

Bibliografia

- COLEGIO OFICIAL DE ENFERMERÍA DE BALEARES, *Actas del Colegio de Matronas 1923-1930*. [Manuscrit]
- GARCÍA MARTÍNEZ, M. J. (et al.) (1994a), «Registro y control de las matronas por la Iglesia Hispalense», *Híades, Revista de Historia de Enfermería*, 1, p. 13-33.
- (1994b), «Ficha nº 2: Manual del arte de obstetricia, par uso de las matronas», *Híades, Revista de Historia de Enfermería*, 1, p. 45-51.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (2001), *Breve historia de la medicina*, Madrid, Alianza.
- MINAYO, M. C. de (2002), «La etapa de análisis en los estudios cualitativos». A: MERCADO, F. J.; GASTALDO, D.; CALDERÓN, C., *Investigación cualitativa en salud en Iberoamérica: Métodos, análisis y ética*, Mèxic, Universidad de Guadalajara, p. 239-269.
- ORTIZ GÓMEZ, T. (1996), «Protomedicato y matronas. Una relación al servicio de la cirugía», *Dynamis. Acta Hisp. Med. Hist. Illus.*, 16, p. 109-120.
- VALLE RACERO, J. I. (1998), «Las matronas en la historia. Un estudio del siglo XIX», *Revista Rol de Enfermería*, 187, p. 61-67.

4. Les autores agraeixen al Col·legi Oficial d'Infermeria de Balears la seva generosa col·laboració i als assistents a les Jornades els suggeriments, que ens han permès millorar el que es va exposar a Sóller